

У Німеччині таку комісію створює президент, в неї входить глава федеральної служби статистики, суддя федерального адміністративного суду і ще п'ять членів. У Німеччині, в силу специфічної системи розподілу мандатів, джеррімендерінг практично не впливає на ті партії, федеральні списки яких набрали більше 5% голосів. Однак джеррімендерінг може вплинути на отримання додаткових мандатів, які партії отримують понад федерального списку. Федеральний конституційний суд Німеччини змушений був випустити спеціальне правило, згідно з яким кількість додаткових мандатів не може перевищувати 15.

У Новій Зеландії комісія формується з компетентних чиновників, також в комісію входять по одному представнику від правлячої партії і від опозиції. Комісія працює на постійній основі і переглядає кордони округів після кожного перепису населення.

В Індії комісію по нарізці округів засновує і формує уряд.

У ряді країн (Мексика, Литва, Туреччина, Таїланд) рішення про нарізку округів приймає виборча комісія. Інши-

ми словами, нарізка округів є лише додатковою функцією центральної виборчої комісії.

У деяких країнах нарізку округів визначає спеціальний підрозділ органів влади. Так, в Італії це є функцією Центрального директорату електоральних послуг, який є частиною Міністерства внутрішніх справ.

У ряді держав (Іспанія, Норвегія) нарізка виборчих округів встановлена законодавчо, не підлягає ситуативним змінам і відповідає адміністративно-територіальному поділу, що, безумовно, перешкоджає застосуванню технологій джеррімендерінга [5].

Висновок. Встановлення кордонів виборчого округу є способом забезпечення рівності виборчих прав громадян, тому процес поділу території держави на виборчі територіальні одиниці повинен відповідати чітким демократичним критеріям: рівної кількості виборців, обліку адміністративно-територіального поділу держави, забезпечення компактності й цілісності територій виборчих округів, неупередженості суб'єктів, які визначають межі, і об'єктивності методів, які ними використовуються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лафитский В.И. Правовое регулирование президентских выборов в США. М.: РЦОИТ, 2004. 144 с.
2. What is gerrymandering? URL: <https://www.vox.com/cards/gerrymandering-explained/what-is-gerrymandering>
3. O'Brien D.C. Elkanah Tisdale: Designer, Engraver and Miniature Painter. Connecticut Historical Bulletin. 1984. № 49 (2). P. 83–96.
4. Афанасьева М.В. Джеррімендерінг у США: історія та сучасні прояви. Митна справа. 2012. № 3 (81). С. 219–225.
5. Новая нарезка избирательных округов: «расщепление» оппозиции. Центр экономических и политических реформ. URL: <http://cepr.su/wp-content/uploads/2015/10/Новая-нарезка-избирательных-округов2.pdf>

УДК 342.573(15)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

COMPARATIVE ANALYSIS OF LEGAL REGULATION OF THE REFERENDUM IN FOREIGN COUNTRIES

Прогонна О.О.,

студент міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Метою статті є порівняльно-правове визначення особливостей законодавчого закріплення інституту референдуму як форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах. Основою дослідження є нормативні акти щодо проведення референдуму в таких країнах, як Україна, Швейцарія, США, Велика Британія, Іспанія, Федеративна Республіка Бразилія.

Ключові слова: референдум, інститут безпосередньої демократії, зарубіжні країни.

Целью статьи является сравнительно-правовое определение особенностей законодательного закрепления института референдума как формы непосредственной демократии в зарубежных странах. Основой исследования являются нормативные акты о проведении референдума в таких странах, как Украина, Швейцария, США, Великобритания, Испания, Федеративная Республика Бразилия.

Ключевые слова: референдум, институт непосредственной демократии, зарубежные страны.

The aim of this article is the comparative analysis of the foundations of legal regulation of the referendum as forms of direct democracy in foreign countries. The legal nature of the referendum in the context of the theory of constitutional law is defined. The author explores the history of the formation and the foreign experience of operation the referendum. The basis of the study is constitutional norms about the referendum of the Constitution of Ukraine, Switzerland, USA, Great Britain, Spain, Federative Republic of Brazil as well as quantitative data on referendum in those countries. The research methodology is built on the comparison of institutional and instrumental features of the referendum. In the scientific literature, the term «referendum» (from Latin referendum – something to be proclaimed) is understood as a way of the adoption of laws or decision-making concerning the main issues of social life through the direct expression of the citizens' will in the national popular vote.

Reasons that are an obstacle for development of institute of local referendum in Ukraine are distinguished; suggestions in relation to his further improvement as forms of direct democracy are formulated.

The obtained results of the study are important in theoretical terms – for the development of the definition of a referendum, understanding of its legal nature and functions, and in practical terms – for public discussions about ways of development of democracy in certain conditions.

Key words: referendum, institute of direct democracy, foreign countries.

Референдум займає особливе місце в системі народо-владдя і є вищим безпосереднім вираженням волі народу та найдоступнішою формою участі населення у вирішенні важливих політичних питань. Як зазначав Шарль-Луї де Монтеск'є, демократія можлива тільки на малих територі-

ях, коли весь народ може брати участь в управлінні. Дана форма прямої демократії реалізується шляхом прямого волевиявлення індивідів щодо найбільш значущих проблем суспільства на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Але ступінь його реального демокра-

тизму залежить від політичного режиму країни, від існуючих політичних обставин та умов, за яких референдум проводиться.

У контексті останніх драматичних суспільно-політичних змін в Україні надзвичайно гостро постає питання ширшої участі громадян у вирішенні стратегічних суспільно важливих проблем. Саме тому актуальність теми зумовлена необхідністю вибору найефективніших, демократичних засобів проведення референдумів, вивчення і практичного застосування передового досвіду демократичних країн у цій сфері діяльності.

Інститут референдуму закріплений законодавством багатьох держав, хоча і відсутній єдиний підхід щодо визначення кола питань, які можуть бути винесені на голосування. Причому використання цієї форми прямої демократії виявляє тенденцію до зростання. Проблематика визначення місця референдумів пояснюється об'єктивним протистоянням народного волевиявлення представницькій демократії.

Рішення, прийняті на референдумі мають вагомий значення для держав і націй, адже спрямовані в загальнодержавний демократичний спосіб визначити зовнішньополітичний курс держави, обмежити державний суверенітет, затвердити Основний Закон, уладнати територіальні, етнічні спори, вирішити питання проведення реформ, врегулювати взаємовідносини між автономними утвореннями, виявити ставлення різних країн світу щодо участі в міжнародних організаціях тощо. На думку багатьох західних науковців, інститут референдуму є синонімічним з поняттям демократії. Наприклад, англійський професор Вернон Богданор зазначає, що «аргументи проти референдуму – це аргументи проти демократії» [1]. Однак значення референдуму не слід переоцінювати, а тим більше абсолютизувати. Винесені на референдум питання не завжди є доступними для всебічної оцінки з боку звичайних виборців, які через недостатній рівень компетентності та правової свідомості не мають змоги оцінити всіх політичних наслідків прийнятого рішення. Інколи референдум проводиться в умовах тиску на виборців (неодноразово в Франції за президента Шарля де Голля), а там, де панують авторитарні режими – в умовах насильства та погроз (зокрема, обслуговування інтересів правлячої верхівки нацистської Німеччини; у Пакистані за президента Мохаммада Зіюль-Хака громадянам, які не з'явилися для схвалення його кандидатури, передбачалося тюремне ув'язнення).

Раціональною є думка Г. Сарторі, який стверджує, що «лінія, яка розділяє вживання і зловживання, у разі з референдумами дуже тонка. Референдум становить собою двосічний меч, яким творці конституції повинні користуватися з обережністю» [2, с. 165].

Враховуючи актуальність цієї тематики, різні аспекти проблематики інституту референдуму глибоко та всебічно висвітлюється в численних працях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. До дослідників, які ґрунтовно розглядали дане питання, належать: Дашковська О.Р., Кудряченко А., Маклаков, В.В., Марченко М.Н., Милосердна І. М., Мішин А.А., Палеева Ю.С. та інші. У зарубіжній науковій літературі слід відмітити роботи Муньє, К. Еллінека, К. Хессе, Р. Давида, К. Жоффре-Спінози, Ж. Л. Дюгі, Дж. Зіммермана.

Метою статті є порівняльно-правове визначення особливостей законодавчого закріплення інституту референдуму як форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах.

Об'єктом дослідження є конституційне законодавство країн світу, а конкретніше ті нормативні акти і положення, які мають відношення до інституту референдуму. Предметом дослідження є теоретичні питання закріплення і реалізації інституту референдуму в законодавстві зарубіжних країн.

У доктрині конституційного права існує не лише велика кількість визначень поняття «референдум», але є наявність різних підходів до розкриття сутності цього інституту. Як зазначає Дашковська О.Р., деколи він ото-

тожнюється зі всенародним опитуванням і плебісцитом та розглядається як затвердження того або іншого державного рішення шляхом народного голосування, що надає йому остаточного і обов'язкового характеру. В інших випадках – підкреслюється відмінність між референдумом і плебісцитом, з одного боку, і загальними виборами – з другого [3, с. 236]. Референдум при цьому розглядається як звернення до виборчого корпусу з метою ухвалення остаточного рішення з конституційних, законодавчих або інших внутрішньополітичних і зовнішньополітичних питань, а плебісцит визначається як опитування населення з метою встановлення майбутнього певної території, коли населенню, що на ній проживає, надається можливість шляхом прямого голосування визначити, якій державі повинна належати територія [4, с. 102].

Найзагальніше референдум (від лат. referendum – те, що має бути повідомлено) визначається як голосування виборців, шляхом якого приймається державне або самоврядне рішення. В.М. Шаповал окреслює референдум як спосіб прийняття офіційних рішень шляхом проведення голосування виборців із питань, встановлених конституцією або законодавством. Таке голосування може мати загальний або локальний характер [5, с. 285].

Проведення референдумів в Україні здійснюється згідно з Конституцією України. Зокрема, в статтях 72–74 Основного Закону зазначається, що всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених Конституцією. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України [6].

Крім того, стаття 38 Конституції України гарантує право громадян «брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах», однак із втратою чинності Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» 1991 та набуттям чинності Закону України «Про всеукраїнський референдум» 2012 року зникає законодавче закріплення механізму ініціювання та проведення місцевих референдумів. Слід звернути увагу, що сьогоднішній курс регіональної політики держави спрямований на децентралізацію та дерегуляцію влади, що передбачає розширення прав громадян на вирішення питань місцевого значення, в тому числі шляхом ініціювання та проведення місцевих референдумів [7]. Зокрема, в рамках здійснення реформи було ухвалено Закон України «Про добровільне об'єднання громад», де місцевий референдум є необхідною складовою цього процесу. Однак досі бракує законодавчої бази врегулювання механізму проведення місцевих референдумів.

Конституційне регулювання підстав, порядку проголошення та проведення референдумів у різних країнах світу є різним за своїм обсягом. У деяких державах членах Європейського Союзу (Бельгія, Кіпр, Нідерланди, Мальта, Чехія) конституції взагалі не містять будь-яких положень, які б визначали принципи проведення референдумів. Натомість у ряді країн відповідне регулювання є досить детальним. [8, ст. 186]

Варто зазначити, що інститут референдуму був започаткований ще в Стародавньому Римі, але офіційно вважається, що перший відомий світу референдум був проведений у 1439 році у швейцарському кантоні Берн з питань його фінансового становища. Відтак проведення референдумів стало передбачатися законодавчими органами багатьох країн.

Суб'єктами ініціативи проведення референдуму є глава держави, парламент, уряд, органи місцевих влад (місцеві референдуми). Ініціативу проведення референдуму

можуть виявляти також і виборці. Необхідна їх кількість і вся процедура такої ініціативи встановлюються законом.

Слід наголосити, що більшість Конституцій у різних країнах приймаються на підставі референдуму. Як правило, для затвердження висувається одна Конституція, і у всіх випадках народ голосує саме за представлений для схвалення основний закон держави. Історії не відомі випадки, коли народ відхилив би пропонування для голосування закон. У зв'язку з тим, що виборці не розглядають постатейно нормативний акт, це значною мірою схоже на своєрідну процедуру сакралізування, а не розгляду змісту Конституції.

Щодо батьківщини референдуму, то на сьогодні у Швейцарії відсутній окремий спеціальний закон про референдум, тому основним джерелом його правового регулювання на федеральному рівні є швейцарська союзна Конституція від 18 квітня 1999 року (також була прийнята на загальнонародному референдумі), норми якої можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні. Перша група закріплює основоположні принципи: швейцарський народ прагне оновити Союз, щоб зміцнити свободу та демократію (преамбула), Швейцарська Конфедерація захищає свободу і права народу (ч. 1. ст. 2), гарантує політичні права і захист вільного волевиявлення і нефальсифікованого голосування (ст. 34). Друга група конституційних положень включає в себе норми, що закріплюють конкретні механізми реалізації безпосереднього народного волевиявлення. Відповідно до ст. 136 політичні права з питань союзного значення належать усім дієздатним швейцарам та швейцаркам, які досягли 18-річного віку, і що всі мають рівні права та обов'язки [9].

Конституція Швейцарської Конфедерації передбачає обов'язкові (ст. 140) і факультативні (функціональні) (ст. 141) референдуми, а також містить спеціальну главу «Ініціатива і референдум», норми якої закріпили зміст і процедуру проведення референдуму. На обов'язковий референдум виносяться питання щодо перегляду Конституції, приєднання до організацій колективної безпеки або до національних співтовариств, оголошення терміновими федеральних законів, що позбавлені конституційної основи, і тривалість дії яких перевищує один рік. Факультативний референдум може проводитися з питань прийняття, схвалення або зміни федеральних законів або постанов, а також схвалення міжнародних договорів що мають невизначену тривалість дії, не можуть бути денонсовані (ст. 141). Ці питання виносяться на голосування народу і кантонів за вимогою 50 тисяч виборців або 8 кантонів [9].

Також вагоме місце в конституційно-правовому регулюванні даного інституту прямої демократії займає Федеральний закон «Про політичні права» від 14 грудня 1976 року, в якому закріплено основоположні принципи, порядок і строки проведення виборів, референдумів і законодавчих ініціатив.

На кантональному рівні референдум поширений ще більше, ніж на федеральному [10, с. 46]. У 26 швейцарських кантонах, крім власної конституції, (ст. 51) діють виборчі кодекси (Закон кантона Берна, Женеви «Про політичні права», «Про політичні права в кантоні Цюрих» та інші), важливу роль також відіграють підзаконні нормативні акти уряду, практика верховних судів кантонів.

У доктрині конституційного права США виражається негативне ставлення до федерального референдуму, адже його організація та проведення вважаються досить фінансово затратним, недоцільним заходом, за допомогою якого просто підмінюються представницькі органи влади, а відвідалність за прийняті рішення розмивається. Створюється загроза прийняття некомпетентного рішення і підміни професіоналізму популізмом. Саме тому цей інститут передбачений у США тільки конституціями і законодавством штатів, а також хартиями місцевого самоврядування. На локальному рівні в більшості випадків громадяни виражають

бажання і готовність до безпосередньої участі у вирішенні політичних, соціальних та економічних проблем, ніж передоручати це репрезентативним органам [4, с. 112].

Актуальним у зв'язку з останніми подіями є дослідження проведення референдуму у Великій Британії. Референдум 23 червня 2016 року з питання виходу з Європейського Союзу став для Великобританії третім за рахунком, проведеному на національному рівні. Попередніми референдумами 5 червня 1975 року вирішувалося питання вступу до ЄС, а 5 травня 2011 року британцям пропонувалося схвалити або відхилити план переходу на нову систему виборів депутатів Палати громад – преференційне голосування.

Порівняно невелика кількість референдумів у Великобританії обумовлена специфічним ставленням політиків і юристів до даного інституту. Супротивники практичної реалізації ідеї референдуму вважають, що референдум підірве принцип верховенства парламенту. Більш помірковані не вбачають невідповідності між цією ідеєю і парламентським верховенством. Вони розглядають референдум як засіб додаткової апробації спірних законопроектів, застосований лише з дозволу самого парламенту, посилаючись на те, що якщо парламент має верховенство, то він може приймати законодавство, яке припускає проведення референдумів [11, с. 108].

Зосереджуючи увагу на останньому референдумі, слід зазначити, що правове регулювання «брексіту» вирізняється певними особливостями. Основними джерелами для референдуму стали як англійські конституційні законодавчі акти (Акт про політичні партії, вибори і референдуми 2000 року, Акт про референдум щодо членства в Європейському Союзі, прийнятий спеціально для регулювання даного референдуму в грудні 2015 року Парламентом Великобританії [12]), так і норми європейського права (ст. 50 Договору про Європейський Союз, згідно з якою будь-яка держава-член Організації відповідно до своїх конституційних приписів може прийняти рішення про вихід зі складу Союзу). Крім того, особливу роль у правовому регулюванні цього референдуму відіграв Верховний Суд Великобританії (рішення у справі Міллера) [13].

У референдумі змогли взяти участь громадяни Великобританії, Ірландії і країн Співдружності, які легально перебувають на території королівства, а також британські громадяни, що живуть за кордоном не більше 15 років. На відміну від загальних виборів, у голосуванні також брали участь члени палати лордів, а також громадяни Співдружності, що проживають у Гібралтарі.

За результатами голосування з питання «Чи має Велика Британія залишитися членом Європейського союзу або залишити Європейський союз?» 51,9% виборців проголосували за вихід з ЄС та 48,1% щодо доцільності продовження членства в ЄС, при загальній явці 72,2%.

Реалізація принципу народного суверенітету в Конституції Іспанії здійснюється через участь громадян у політичному житті, в тому числі й шляхом голосування на референдумах – конституційних та консультативних (ст.ст. 92, 167 і 168 Конституції Іспанії), а ще – через реалізацію права народної законодавчої ініціативи (ст. 87), яка має виходити не менше ніж від 500 тисяч виборців. Референдум призначається королем на пропозицію голови уряду і попередньо схвалюється Конгресом депутатів [14].

Так, наприклад, всі аспекти проведення референдумів в Іспанії визначено в органічному законі «Про регулювання різноманітних видів референдуму» від 18 січня 1982 р. Цікавим є конституційне закріплення обов'язкового референдуму щодо затвердження конституційних реформ в Іспанії. Так, п. 3 ст. 168 Конституції Іспанії визначено, що схвалений Генеральними кортесами текст реформи Конституції обов'язково передається на референдум [14].

Актуальним є звернення до референдуму про незалежність Каталонії, відомого також під номеромом 1-О («1 October»), проведеного в цьому регіоні 1 жовтня 2017 року.

Уряд Іспанії вважає проведення референдуму незаконним, обґрунтовуючи свою позицію тим, що даний вид референдуму не закріплений в Конституції (ст. 92). Крім того, Конституція заснована на непорушній єдності іспанської Нації, спільній та неподільній Вітчизні для всіх іспанців; вона визнає і гарантує право на автономію для національностей і регіонів, її складових, і солідарність між ними (ст. 2). Також уряд знаходить підтримку своєї позиції в рішенні Конституційного Суду (JCC) 103/2008, згідно з яким виключається можливість будь-якого всенародного запиту щодо проголошення суверенітету певної територіальної одиниці, за винятком референдуму з конституційної форми, в якому беруть участь усі громадяни Іспанії. Як наслідок, Конституційний суд Іспанії призупинив дію всіх документів із приводу голосування з питання незалежності, прийнятих Женеалітетом і каталонським парламентом. Доречною є думка одного з іспанських науковців Рубіо Льоренте, що для визнання даного референдуму легальним, необхідно реформувати іспанське органічне законодавство, зокрема, основою може слугувати ч. 2 ст. 87 Конституції, що Збори автономних регіонів можуть звертатися до Уряду з проханням про прийняття законопроектів, як і представляти до Президії Конгресу законодавчі пропозиції, уповноважуючи згадану Палату для їх захисту не більше трьох членів Зборів. Ця модифікація повинна включати закріплення нового виду референдуму та регулювання певних суттєвих питань, таких як: вимога чіткості питання та її зв'язок із процесом конституційної реформи, передбачення відсоток явки та наслідки у випадку схвалення виборцями [15].

У конституції Бразилії йдеться про референдум і плебісцит, але не зазначаються їх відмінності. Референдум може бути проведений за рішенням парламенту, а також на вимогу виборців. В останньому випадку необхідно зібрати 1% підписів виборців країни, але за умови, що вони проживають не менше ніж в п'яти штатах і в кожному з них становлять не менше 0,3% електорату. Як і в інших країнах, із деяких питань (податки, бюджет, амністія та інші)

референдум не може проводитися. У 1993 р в Бразилії проводився конституційний референдум з питання форми правління, його умови були визначені самою конституцією (ст. 2 Перехідних положень) [16]. Інших загальнодержавних референдумів після прийняття конституції 1988 р. у Бразилії не було. Тим не менш, 7 жовтня 2017 року три південних штати Бразилії (Санта-Катаріна, Парана і Ріу-Гранді-ду-Сул) провели консультацію з громадянами про можливість референдуму щодо незалежності в 2018 році.

Отже, оцінюючи характер і значення інституту референдуму, слід наголосити, що його роль як форми безпосередньої демократії в сучасних державах залишається досить неоднозначною та суперечливою. Головним фактором є саме розклад політичних сил у суспільстві на момент проведення референдуму. З одного боку, проведення референдумів перешкоджає процесу відчуження громадян від влади і справ суспільства і сприяє тому, щоб громадяни активніше залучалися до процесу прийняття державно-владних рішень і замислювалися про їх результати, і, як наслідок, це сприяє зростанню громадянської відповідальності, правової і політичної свідомості. З іншого – правлячі кола завжди мають можливості впливати на поведінку учасників референдуму та на його результати. В Україні ідея проведення референдумів ще не набула завершеного правового оформлення, в правовому полі утворився вакуум у питанні інституту місцевих референдумів. Таким чином, у законодавстві України утворилась невизначеність та неврегульованість питання законодавчого забезпечення реалізації конституційного права громадян України, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, на прийняття рішень з найважливіших питань місцевого значення. У зв'язку із зазначеним в Україні виникла нагальна потреба в розробці та схваленні закону, який би врегулював питання проведення місцевих референдумів, враховуючи вітчизняний досвід із проведення та імплементації рішень місцевих референдумів попередніх років та рекомендації європейських демократичних інституцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Laurence Morel, Matt Qvortrup: from Part I the history and variety of referendums The Routledge Handbook to Referendums and Direct Democracy Routledge. New York: Taylor & Francis., 2017. 530 p.
2. Sartori G. Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and outcomes: Second end. London: Macmilan Press Ltd., 1997. 510 p.
3. Дашковська О. Референдум як інститут безпосередньої демократії: досвід зарубіжних країн. Вісник Академії правових наук України. 2010. № 1. С. 235.
4. Сравнительное правоведение / М.Н. Марченко 2-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, 2015. URL: <http://www.studentlibrary.ru/book/ISBN978539216424.html>.
5. Конституційне право зарубіжних країн: підруч. / В.М. Шаповал. К.: Юрінком Інтер, 2006. 495 с.
6. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 44-45. С. 634.
7. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. URL: <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdfjoiner.pdf>.
8. Милосердна І.М. Законодавче закріплення та функціонування інституту референдуму: світовий досвід // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 185.
9. Federal Constitution of the Swiss Confederation of 18 April 1999 (Status as of 12 February 2017). URL: <https://www.admin.ch/opc/en/compiledcompilation/19995395/201801010000/101.pdf>.
10. Палеева Ю.С. Референдум – загальноновизнаний демократичний інститут: історія і сучасність // Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля: наук. журн., Д. Серія: Юридичні науки. Дніпропетровськ, 2013. № 1(4). 43–50 с.
11. Бондар М.Ю. Конституційний референдум: теорія та практика: дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 220 с.
12. Political Parties, Elections and Referendums Act 2000; European Union Referendum Act. 2015. С. 36.
13. Старостина І.А., Шустров Д.Г. Решение Верховного Суда Великобритании по делу Миллера от 24 января 2017 года: брексит только с согласия Парламента // Конституционное и муниципальное право. 2017. № 3.
14. Испанская Конституция. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM>.
15. Legality And The Referendum On Independence In Catalonia, Joan Vintró. URL: http://idpbarcelona.net/docs/blog/legality_referendum.pdf.
16. Конституція Бразилії. URL: <http://worldconstitutions.ru/?p=563>.